

Wat leert ons de geschiedenis over het agrarisch gebruik van de natuur ?

Dilemma's rondom regeneratieve voedselvoorziening op onze arme zandgronden, toegespitst op het stroomgebied van IJSSEL & OVERIJSSELSE VECHT

De zogenoemde duurzame landbouw wordt heden ten dage meer en meer als een belangrijke oplossing voor allerlei problemen gezien. Voor de nodige aanpassing aan de gevolgen van de klimaatverandering én tegelijk als een methode die bijdraagt om die verandering zo veel mogelijk te kunnen tegen gaan. Én - last but not least- als middel om in te zetten tegen verder biodiversiteitsverlies.

Maar kan diezelfde landbouw een groeiende wereldbevolking voeden? Ja, maar onder drie voorwaarden. Allereerst als de neergaande trend in die groei vóór het midden van de eeuw omslaat in bevolkingskrimp. Recente prognoses wijzen gelukkig in die richting. Ten tweede op voorwaarde dat de ongelijke en onrechtvaardige verdeling van voedsel over de wereld doorbroken wordt. Daarvoor is op zijn minst een kleine economische wereldrevolutie nodig. Ten derde op voorwaarde dat de voedingspatronen - met name in het rijke westen - nu eenzijdig gericht op een overkill aan productie dierlijke producten, eveneens doorbroken worden. Voor dat laatste is behalve een economische revolutie een fundamentele omwenteling in de aard van onze voedselvoorziening en nodig - en daarmee in de aard van de zogenoemde duurzame landbouw.

Wat heeft een dergelijke internationale invalshoek voor consequenties voor de aanpak van de overgang naar duurzame landbouw op lokaal en regionaal ergens in Nederland? Laten we het ons bij het beantwoorden van die vraag niet te makkelijk maken. Dus geen vruchtbare dus 'makkelijke' landstreek uitkiezen, maar juist een moeilijke regio, goeddeels bedeed met zogeheten arme zandgronden. Het stroomgebied van IJssel Overijsselse Vecht bijvoorbeeld. Een streek waar voor het deel ten westen van de IJssel wat ons betreft bovendien de een extra natuurbeschermingsopgave geldt als onderdeel van de Veluwe als grootste aaneengesloten laaglandnatuurgebied van NW Europa.

We hebben het onszelf met opzet dus niet gemakkelijk gemaakt. 'We' zijn in dit geval de onderzoekers van het project "De Hoofdige Boer inventiever dan ooit". Het eindrapport van dat onderzoek verscheen begin zomer 2023. Hier in dit artikel de uitgebreide 'oer'versie van één hoofdstuk uit dat in het rapport met de titel "Wat leert ons de geschiedenis...over het agrarisch gebruik van de natuur?". In het complete rapport werd een verkorte versie hiervan opgenomen **[1]**.

Hoofdstuk III. Wat leert de geschiedenis ons over het agrarisch gebruik van de natuur de omgang met het (agrarisch) land?

Wat kunnen we uit de geschiedenis leren voor een toekomstige omgang tussen (agrarisch) landgebruik en het natuurlijke systeem? Welke inspirerende lessen over vroegere ruimtelijke

strategieën kunnen weer actueel en urgent worden? We leren van de geschiedenis zonder deze te romantiseren of terug te willen naar het landschap van Ot en Sien. Hieronder schetsen we de ontwikkelingen vanaf de lange 16e eeuw en kijken daarbij waar nodig ook verder terug, tot en met de [eerste] agrarische revolutie én tegelijk vooral vooruit tot en met ten minste het jaar 2120. Iedere paragraaf begint met: **“Wat leert ons de geschiedenis? Dat de geschiedenis...**

- **Wat leert ons de geschiedenis? Dat de geschiedenis een strijd om water is**, zeker in en om de arme zandgronden van oostelijk Nederland, in het stroomgebied van IJssel en Vecht. Het is de strijd om het vasthouden van water op de juiste plaats en het juiste moment en ook op het juiste moment en de juiste plek gedoseerd loslaten van water. Die strijd wordt vanaf de late middeleeuwen/ begin van de Nieuwe Tijd, die turbulente tijd van de zogeheten lange 16e eeuw van grofweg 1450 tot 1650, in deze contreien meer en meer een strijd tussen boeren, molenaars en schippers, tussen stad en platteland én tussen met elkaar rivaliserende IJsselsteden als Deventer en Zutphen.

Relevantie voor toekomstige opgaven: onderzoeken of en hoe bijvoorbeeld de vloeiveelden van weleer toepasbaar zijn als methode om gezond water- en bodemleven als fysiologische basis te kunnen herstellen. Men slaat daar mogelijk direct dan wel indirect meerdere vliegen in één klap: herstel van biodiversiteit, klimaatadaptatie en klimaatmitigatie.

- **Wat leert ons de geschiedenis? Dat de geschiedenis altijd een strijd tussen ijskoud en relatief warm, tussen nat en droog is geweest.** De voorindustriële, sterk agrarisch gerichte economische conjunctuur kende meerdere eeuwen omspannende golven die klimatologisch bepaald werden door de afwisseling van zogeheten kleine ijstijden en daar tussen liggende relatief warme perioden. Zo luidde de Grote Droogte van de Tiende Eeuw een warmteperiode in waarbij groei van de agrarische productie de economische basis vormde voor de groei van de handel en de opkomst van de steden. De Lange Zestiende Eeuw markeert - het begin van - een Kleine IJstijd met als gevolgen economische neergang, opgeven van landerijen en nederzettingen, politiek-militaire en religieuze conflicten. Dat klimatologische patroon lijkt heden ten dage door de uitstoot van broeikasgassen door fossiele industrialisatie alsook intensieve (melk)veehouderij radicaal doorbroken te zijn met als gevolg een vooralsnog chronische opwarming van de aarde.

Relevantie voor toekomstige opgaven: de komende decennia de klimaatmitigatie voortaan wél serieus aan te pakken door winning en gebruik van fossiele brandstoffen tot nul te reduceren en de (melk)veestapel te substantieel reduceren. Zo kan de opwarming van de aarde afgeremd dus ook de worden net afsmelten van de gletsjers in de Alpen en kan hopelijk voorkomen worden dat de IJssel in de toekomst niet louter afhankelijk wordt van regenwater maar blijvend gevoed kan blijven door smeltwater uit het stroomgebied van de Rijn.

- **Wat leert ons de geschiedenis? Dat de geschiedenis vanaf de lange 16^e eeuw meer en meer een mondiale strijd om natuurlijke grondstoffen - waaronder ook menselijke arbeidskracht - en afzetmarkten is geworden.**

Eigenlijk leeft de landbouw op de arme zandgronden in ons land ecologisch al een half millennium lang ruimschoots boven zijn stand - sinds de zogeheten 'Lange Zestiende Eeuw'. Deze eeuw maakte Amsterdam als een soort New York avant la lettre tot centrum van een prototype van een wereldmarkt in wording. Hier werden voor het eerst de Europese markten

(met name in de vorm van de handel met het Oostzeegebied - o.m. graan en hout) en buiten-Europese markten zoals Amerika, Afrika en Azië in aanvankelijk rudimentaire vorm bijeen gebracht. Een en ander had ook gevolgen voor de verhoudingen in de landbouw binnen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, niet alleen in de westelijke kustgebieden maar ook op de arme zandgronden verder landinwaarts gelegen maar ook in de arme zandgronden verder landinwaarts gelegen, op de Veluwe en ook in het stroomgebied van de IJssel, en niet alleen ten westen van de rivier, maar ook ten oosten daarvan zoals in Salland en het Kwartier van Zutphen. De Republiek gelegen Veluwe. Dat had ook hier tot gevolg dat de tot dan toe heersende dwingende sociale en economische verbanden in de agrarische productie op de vanouds aaneengesloten akkercomplexen allengs lossen werden, bijvoorbeeld door de introductie van andere gewassen met een andere zaai- en oogstkalender. Daarmee werd de boer stukje bij beetje individualistischer, minder een zelfvoorzienende *peasant* en meer een zelfstandig op de markt opererende *farmer*. Door deze ontwikkelingen raakte ook het precaire hydrologische en ecologische evenwicht dat na de Grote Droogte van de Tiende Eeuw uiteindelijk met enige moeite weer gevonden was stukje bij beetje verstoord. Een en ander ging gepaard met rooibouw op de kwetsbare natuur, met als meest dramatische gevolgen overbeweiding van de heidegronden en een spectaculair uitdijen van zandverstuivingen in de eeuwen die daarop volgden. Pas vanaf de loop 19^e eeuw kon het stuivende zand weer stukje bij beetje bedwongen worden, maar de daarmee gepaard gaande ontginnings- en op de Veluwe vooral naaldbebossingsdrift ondermijnde zo op zijn beurt de ecologische en hydrologische veerkracht van natuur en landschap en ontnam de flanken en de vóór die tijd immer vochtige sokkel van dit zo bijzondere stuwwallenlandschap veel van hun natuurlijke verscheidenheid. Naalddhout, en dan vooral de grove den, is een beruchte waterslurper. Waar grove dennen staan bereikt maar een vijfde van het regenwater de bodem. De laatste drie decennia werden de uniforme naalddhoutplantages gelukkig meer en meer omgevormd tot gemengd bos, naast naalddsteeds meer loofbos. Wat tot op heden goeddeels echter helaas onveranderd bleef is de grondige diepe drooglegging van het landschap – van de top tot en met de ooit zo vochtige, wilde en soortenrijke sokkel. Vooral die sokkel aan de voet rond de Veluwe verdient het om in de toekomst weer volop versponst te worden om de nodige biodiversiteit te kunnen doen herleven, maar het gangbare beleid van grondige drainage, die obsessie om het water zo snel mogelijk af te voeren, is tot op heden de helaas boventoon blijven voeren, niet in de laatste plaats onder de druk van de lobby van de hedendaagse gangbare landbouw om zo al vroeg in het jaar met zijn grote machines het land op te kunnen.

Relevantie voor toekomstige opgaven: eigentijdse vormen van collectieve regimes over de cultures op de aaneengesloten akkercomplexen zouden ook heden ten dage geen kwaad kunnen, bijvoorbeeld door ter voorkoming van zomerse droogteschade in de akkerbouw collectief in bepaalde gebieden over te gaan op gewassen met een vroegere zaai- en oogstkalender. Maar ook in breder verband zouden dergelijke collectieve arrangementen - met name op waterstaatkundig vak - beslist geen kwaad kunnen, maar dat vergt wel een mentale omslag bij menige hedendaagse boer die zich daardoor in zijn ondernemersvrijheid voelt aangetast. De grote vraag is hierbij: wie heeft hier uiteindelijk de beslismacht: het democratisch gelegitimeerde openbaar (water)bestuur of het agrarisch deelbelang? En op welk schaalniveau dan? Op nationaal schaalniveau lijkt dat Rijkswaterstaat en op regionaal de waterschappen te zijn.

Wat leert ons de geschiedenis? Dat de geschiedenis een strijd om de grond is. Deze stelling werken we hierna nader uit aan de hand van de twee volgende deelparagrafen.

- a) **Wat leert ons de geschiedenis? Dat de geschiedenis een strijd is om de inrichting van de grond én om het bezit en eigendom van de grond.**

De strijd om de inrichting van de grond vloeit voort uit de strijd om het bezit en eigendom van de grond. De ingrijpende verandering en in de inrichting van de grond én van het bezit en eigendom ervan die plaats grepen in de late 18e eeuw en de eerste helft van de 19e eeuw waren in nergens in Nederland zo dramatisch en spectaculair als in het stroomgebied van IJssel en Vecht en dan met name in de provincie Overijssel. De levensgrote Malthusiaanse angst dat de agrarische productie op deze armelijke zandgronden de in de loop van de 18^e eeuw op gang gekomen demografische groei wel niet zou kunnen bijbenen werd hier niet bewaarheid. Het tegendeel bleek zelfs deels het geval te zijn; de streek bleek zelfs in staat te zijn om als opvang te dienen het bevolkingssurplus uit het door chronische armoede geteisterde Drenthe te dienen die in de tweede helft van de 19^e eeuw emplooi vonden in de opkomend Twentse textielindustrie. De kern van de hele operatie behelst de privatisering van de tot dan toe in gemeenschappelijk gebruik zijnde halfnatuurlijke woeste gronden als heidevelden die in deze periode een eerste ontginningsgolf op gang bracht. Kunstmest was nog niet uitgevonden; onder meer groenbemesting, knolgewassen en melkvee in de laaggelegen kleigebieden van de IJsselvallei en bebossing van woeste gronden vormden de belangrijkste bestanddelen voor deze agrarische revolutie. In streken waar de versnippering van het boerengrondbezit tot verkeuring en vaak feitelijke proletarisering van boeren in de textielhuisindustrie had geleid zoals met name in Twente vormde deze ontwikkeling in de tweede helft van de eeuw de demografische basis voor een snelle industrialisering. Zo konden niet zozeer de aloude middeleeuwse IJsselsteden maar de uit hun krachten gegroeide landstades en dorpen op de armelijke Overstichtse zandgronden hier de basis voor industrialisatie en de moderne verstedelijking gaan vormen. En daarmee zijn we bij het volgende lemma aanbeland:

- b) **Wat leert ons de geschiedenis? Dat de geschiedenis nog steeds een strijd tussen klassen en standen is.**
- c) Het Twentse industrieproletariaat was samen met het Zaanse het eerste in Nederland dat zich in de socialistische arbeidersbeweging ging organiseren, en wel in de jaren 80 van de 19^e eeuw toen de industrialisering in ons land echt op gang kwam. Aan de andere kant van het sociale spectrum ontwikkelde zich hier in dezelfde periode in het landelijk gebied een steeds zelfbewustere boerenstand die georganiseerd in coöperaties commerciële partijen in de landbouwsector met groeiend succes het hoofd boden. Arbeidersklasse en boerenstand zijn als sociale laag beide te onderscheiden van de doorgaans liberale burgerij van commerciële zakenlieden - de burgerij of bourgeoisie, de zogeheten 'derde stand' in de standenmaatschappij van vóór de Franse - in Nederland: Bataafse - Revolutie. De meest succesvolle zakenlieden in deze branche vond je niet alleen of primair in de steden, maar in de loop van 17^e en 18^e eeuw juist meer en meer in relatief nieuwe nederzettingen tussen stad en platteland, niet gehinderd voor de gildebepalingen in de stad en in hun reilen en zeilen niet beknot door adellijk grootgrondbezit. De eerste stand werd gevormd door de adel en hoge clerus, de tweede was de boerenstand; met de industrialisering groeide er in sneltreinvaart een vierde stand, de industriële arbeidersklasse die vanaf de late 19^e eeuw in zijn betwisting van de positie van het industriële kapitaal meer en meer de politieke en sociale agenda's zouden gaan bepalen. In de luwte van die groeiende tegenstelling wist de

boerenstand vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw haar economische positie systematisch te verbeteren maar raakte in de tweede helft van de 20^e eeuw gevangen in een snel groeiende agro-industriële sector, voor een deel bestaande uit de coöperaties die men ooit zelf had helpen oprichten. Een boerenstand die bovendien in de omvang van het aantal bedrijven en de mensen die er op werken gestaag daalt, maar enkele procenten van ons BBP opbrengt maar tegelijk meer dan de helft [54%] van het oppervlakte in handen heeft [tegen 13% voor bebouwing en verkeer en slechts 12% natuur]. Van die grond is ruim meer dan de helft [57%] eigendom van de boer-gebruiker, ruim een kwart heeft zij/ hij in pacht. Een stand bestaande uit een gestaag afnemend aantal van eigenaars en bezitters van nog steeds heel veel grond dus. Zet hier tegenover de arbeidersklasse, met name de onderste lagen van loonafhankelijken, dan kom je tot een veel en veel grotere en groeiende groep van nagenoeg eigendom- en bezitlozen. Bovendien is de positie van die groeiende groep is de afgelopen decennia danig verzwakt door de afbraak van arbeidsverhoudingen - de hedendaagse nuluren-contractwerker is niets meer dan de 21^e-eeuwse variant van de 19^e-eeuwse dagloner. Beide groepen - boeren en arbeiders - zijn in zekere zin ongetwijfeld 'slachtoffer van het neoliberale kapitalisme', maar dat maakt hen nog niet tot bondgenoten. Regeneratieve landbouw, al dan niet coöperatief, is door zijn vooralsnog veel te dure prijzen onbetaalbaar voor de onderkant van de stedelijke armen die zijn aangewezen op de aanbiedingen van de ijverigste prijsvechters onder de supermarkten.

Relevantie voor toekomstige opgaven: Regeneratieve landbouw zal sociaal inclusief moeten zijn, of zij zal niet zijn. Dat los je niet op door prijssubsidies voor supermarkten alleen, dat vergt op een veel breder speelveld een sociaal en ruimtelijk inclusieve benadering: op het vlak van de organisatie van de arbeid en op het gebied van de openbare toegankelijkheid van en zeggenschap over het landschap.

-

- **Wat leert ons de geschiedenis? Dat de geschiedenis een strijd om de openbare toegankelijkheid van en de openbare zeggenschap over het landschap is.**

Die toegankelijkheid van en zeggenschap over het landschap zijn in de eerste helft van de 19^e eeuw qua oppervlakte dramatisch ingeperkt met de verdeling van de gemeenschappelijke gronden - de zogeheten 'commons' - binnen de dorpterritoria - de zogeheten 'marken' - onder particuliere eigenaren. De belangstelling voor de sociale en ecologische geschiedenis is in de historiografie van de laatste decennia sterk toegenomen, waarbij het vaak tussen de regels gesuggereerde egalitair-democratisch karakter van deze relicten uit het Ancien Régime soms bijna romantiserend nostalgisch geschilderd wordt. Het betrof hier zeker geen paradijzen van sociale gelijkheid, vaak was het tegendeel het geval. Veelal speelde een gecompliceerd netwerk van oude en later verworven deels formele deels informeel gebleven - vaak feodale - voorrechten een belangrijke rol in het ontstaan en taai volharden van een soms ostentatieve, soms juist heel subtiele sociale stratificatie van gemeenschappen. Dat gold overigens zeker niet alleen de dorpsgemeenschappen maar ook de steden waar bepaalde burgers meer gelijkere waren dan andere - neem in dit geval de status van 'grootburgers' met speciale weiderechten in de buiten de stadsmuren gelegen stadswelden steden als in Kampen en Deventer.

Relevantie voor toekomstige opgaven: Niet in de eerste plaats de oude rechten uit het Ancien Régime maar vooral de 'égalité' waarmee de gegoede burgerij tijdens de Franse - hier ten lande Bataafse - Revolutie de tweede en derde stand voor haar politieke karretje probeerde te spannen moet hier als invalshoek genomen worden, maar dan ontdaan van haar bourgeois-huichelachtigheid. Gebruik daarom de term 'commons' liever niet als primaire - en zeker als enige - politieke en historische referentie voor de toekomst, dit in de

vanouds bij uitstek conservatieve Engelse traditie, maar hanteer de vernietiging van deze commons primair als verklaring voor het plunder- en roofkarakter van het kapitalisme in zijn vroege primitieve 'oorspronkelijke' stadium conform Marx' visie en hanteer voor de toekomstige gemeenschappelijke bestemming van landschappelijke gebieden en maatschappelijke domeinen termen die geijkt werden in universele principes van egalitair democratisch bestuur met bijbehorend juridisch instrumentarium die vanaf de Franse - en in Nederland: Bataafse - Revolutie in zwang kwamen. Kies dus bijvoorbeeld bij voorkeur bij in de toekomst nieuw in te stellen of in te richten openbare ruimtes en maatschappelijke domeinen voor regelingen met zo min mogelijk ingewikkelde uitzonderingen en specifieke voorrechten. In de huidige, vaak wat onbeholpen praktijk van medegebruik in ons landschap wordt de gewenste helderheid en structurele juridische duurzaamheid namelijk maar al te vaak node gemist.

- **Wat leert ons de geschiedenis? Dat de geschiedenis een strijd om de organisatie van de arbeid is en daarmee ook een strijd om de vraag welk karakter die arbeid moet krijgen.**

Het industriële kapitalisme bracht niet alleen de stoommachine voort met als gevolg de grootscheepse verbranding van fossiele brandstoffen die het begin van klimaatverandering inluidde, maar het betekende ook de 'take off' voor de nodige efficiëncy-slagen - niet alleen in de fabriek, maar ook daarbuiten, en niet in de laatste plaats ook in de landbouw. Dat nieuwe doelmatigheidsstreven was overigens al vóór de komst met de stoommachine begonnen met toen nog relatief kleine, maar voor het verdere verloop van het proces essentiële efficiëncyslagen in de manufactuur in de sector van de nijverheid en in de landbouw met het streven van de laat 18^e-eeuwse / vroeg 19^e-eeuwse fysiocraten, een economische stroming die de landbouw als de basis van de economie beschouwde, om oude bezitsstructuren en daarmee verbonden landschapsvormen en -eigenschappen die de een efficiënte landbouw in de weg stonden rigoureuus te slechten. In deze zin vormde het handelskapitalisme dat al vanaf de lange 16^e eeuw was ontstaan een belangrijke, zo niet onmisbare preconditionie voor de agrarische revolutie die met name hier in het Overstichtse stroomgebied van IJssel en Vecht zo succesvol uitpakte.

Maar de schaduwzijden van deze tot het uiterste opgeschroefde doelmatigheids-attitude komen inmiddels meer en meer aan het licht. Eenmaal gevangen deze grondhouding heeft dit doelmatigheidsstreven het in zich steeds verder te vernauwen waardoor het vermogen vermindert dat men niet alleen het landschap en de natuur maar ook zijn eigen menselijke 'natuur' met de nodige interactieve mix van distantie en betrokkenheid adequaat kan blijven 'lezen'. Dat zien we bij zowel hyperkapitalistische ondernemingen als sterk verbureaucratiseerde instellingen en maatschappijen, dat zien we zowel in het fordisme en taylorianisme in het stadium van het klassieke kapitalisme sinds de late 19^e eeuw als in het huidige laatkapitalistische flexibele 'multitask-isme', niet zelden overgoten met een sausje van human resource. Al deze doelmatigheids-attitudes en organisatieprincipes hebben de inmanente neiging in zich zichzelf steeds weer sterk te verenigen, waardoor - niet in de laatste plaats voor 'het kapitaal', oh ironie der geschiedenis - het gevaar opdoemt dat men vroeg of laat ten prooi te valt aan immer diep gevreesde 'wet van de afnemende meeropbrengst'- in het liberale neoklassieke economische jargon -, of - in de marxistische economische theorie - aan de tendentiële daling van de winstvoet.

Relevantie voor toekomstige opgaven: De regeneratieve landbouw heeft hier, wil hij op termijn echt soelaas kunnen bieden, de gewichtige opgave de organisatie van de arbeid binnen zijn 'sector' in bovengeschetste zin fundamenteel te veranderen, inclusief de bijbehorende attitudes. *Ruimte bieden aan het experiment* is daarbij een essentieel bestanddeel, onmisbaar voor zowel puur technische en sociale innovaties. Het project "**FIELDLAB1000ha**" [3] is een dergelijk experiment waarmee we de komende jaren als vervolg op ons project "De Hoofdige Boer" naar toe zouden willen werken.

- **Wat leert ons de geschiedenis? Dat de geschiedenis een strijd tussen de ontwikkeling van de productiekrachten en de ontwikkeling van de productieverhoudingen is - Over rol van even potentieel problematische als interessante technische innovaties.**
- In deze door de 19^e-eeuwse Duitse econoom-filosoof-historicus Karl Marx ontwikkelde visie op de economische geschiedenis belichamen enerzijds de zogeheten productiekrachten – dat zijn de productieve vermogens van een maatschappij, zoals gereedschappen, machines en arbeidskracht en anders de zogenoemde productieverhoudingen - dat zijn de sociaaleconomische machtsverbanden die mensen onderling en ten opzichte van de productiemiddelen hebben – de motor van de kapitalistische economie. De krachten stuwden de economie voort totdat deze op de economische grenzen van de verhoudingen stuitte. In een aldus ontstane situatie zou alleen een kwalitatieve transformatie van de economische machtsverbanden zou soelaas kunnen bieden aan de vereiste verdere ontwikkeling van de productieve krachten. In Marx' visie waren het de kapitalistische verhoudingen die de ontwikkeling van de productie in de weg stonden. Maar het is in het verband van de vraagstelling van ons onderwerp natuurlijk de vraag of en onder welke condities nieuwe verhoudingen tot nieuwe en kwalitatief 'betere' productiekrachten kunnen leiden, niet alleen op sociaaleconomisch vlak maar met name ook op ecologisch gebied. Vooral de naïef-optimistische waardering van de productiekrachten in deze theorie die Marx' epigonen vanaf de late 19^e eeuw zo innig koesterden [2], geheel vervuld van het antropocentrisme van die tijd, is voor ons 21e-eeuwers inmiddels volstrekt ontoereikend als bevredigend antwoord op hedendaagse ontwikkelingen en opgaven. Natuurlijk, de opgave om te breken met een economische orde waarin winstmaximalisatie centraal staat is nog immer onveranderd relevant, maar die breuk alléén zal niet automatisch tot een duurzame, natuur-inclusieve (in dit geval landbouw)productie leiden. Zo kunnen de nieuwste technologieën op het gebied van regeneratieve voedselvoorziening, het exploiteren van dieren en planten voorbij ons heden ten dage heel wat ethische dilemma's opleveren, bijvoorbeeld op het moment waarop we in onze zoektocht naar regeneratieve voedselvoorziening naast het kweken van voedsel op basis van insecten en schimmels ook geconfronteerd worden met technieken waarbij gebruik gemaakt wordt van precisie-fermentatie van genetisch gemodificeerde microben, i.c. bacteriën - van kweekzuivel tot kweekvlees. Deze technieken vergen een spectaculair gering oppervlakte aan landbouwgrond dan welke andere landbouwmethoden dan ook en vormen alleen al daarom een wel heel verleidelijk wapen op het front van de regeneratieve wereldvoedselvoorziening [4]. 'Linkse' voorstanders van dergelijke technieken reduceren mogelijke bezwaren tegen deze technieken maar al te graag tot de vraag hoe te voorkomen dat het intellectuele eigendom van de procédés en de bijbehorende merken in de hebzuchtige handen van het mondiale grootkapitaal komen. Daartegenover staat een grote groep mensen die aarzelingen van principiële aard hebben aangaande dergelijke fundamentele ingrepen in Moeder Natuur.
-
- Relevantie voor toekomstige opgaven: Een geschikte pragmatische tussen-strategie zou er in dit verband uit kunnen bestaan om de komende decennia vooral de nadruk te leggen op die innovaties in regeneratieve voedselvoorzieningen waarbij genetische modificatietechnieken vooralsnog niet grootschalig in productie genomen wordt en in de tussentijd te werken aan een betere en eerlijker voedseldistributie en aan de verbetering van culturele voedingspatronen op wereldschaal - waaronder het tegengaan van de kwantitatieve overvoeding en kwalitatieve 'scheefvoeding' in het westen én tegelijk het

bestrijden van het lactose-imperialisme waarmee het westen steeds verder in het voedselpatroon van de wereldbevolking probeert te infiltreren. Een imperialisme waarbij het westen nu al verwoede pogingen doet om kweekzuivel op basis van precisie-fermentatie van genetisch gemodificeerde microben als potentieel steeds belangrijker wordend bestanddeel in te zetten om zo het marktaandeel in de voedselmarkt van een land als China te kunnen uitbreiden - Denk in dit verband bijvoorbeeld aan, onze eigen, o zo 'coöperatieve' Friesland Campina - Oh wrange ironie der wereldgeschiedenis.... En tegelijkertijd is het natuurlijk nu allereerst zaak dat we onze eigen duurzame Nederlandse "*briljante duurzame systemen, zoals strokenteelt, of plantaardige alternatieven voor vlees*" - in de woorden van WUR-bestuursvoorzitter Heimovaara [5] - ten volle gaan ontwikkelen. Daarop richten we ons in het volgende hoofdstuk over de agrarische opgave, toegespitst op ons eigen onderzoeksproefgebied aan de Veluwe kant van de IJsselvallei.

- Veel van de van de opvattingen die gericht zijn op snelle groei van de agrarische mondiale productie, zowel ter linker als ter rechter zijde van het politieke spectrum, worden ingegeven door de veronderstelling dat de wereldbevolking voor het grootste deel van de rest van de eeuw nog explosief zal doorgroeien. De meest recente prognoses, in het afgelopen decennium ontwikkeld, wijzen er echter op dat we de piek in de wereldbevolkingsgroei waarschijnlijk al in de jaren 40 bereiken. Geen ruimte dus voor neo-Malthusiaanse overbevolkings-paniek die helaas zo vaak als alibi voor technologisch-commerciële agrarische experimenten ingezet werd en wordt [6].

>>Tot slot: de 'wortel van het kwaad'

Een ander bezwaar tegen de marxiserende benadering van met name het voedselvraagstuk betreft het feit dat in deze visie op de oorsprong van 'het kwaad' in de geschiedenis, i.c. de ecologische ontsparing van de voedselvoorziening door de mens, eenzijdig gesitueerd wordt in de opkomst van het mondiale (handels)kapitalisme vanaf de Lange Zestiende Eeuw.

De antropoloog David Graeber en de archeoloog David Wengrow - beiden min of meer anarchistisch geïntereerd - zouden in hun geruchtmakende in 2021 verschenen studie "*The dawn of Everything*" hun historische ecologische 'zondeval' echter het liefst dateren ten tijde van wat sinds jaar en dag bekend staat als "De [eerste] agrarische revolutie" [die rond 10.000 jaar voor Christus in het Midden-Oosten begon] : "*Eens leefden mensen een gerieflijk leven, zichzelf in leven houdend dankzij de zegeningen van de natuur, maar toen maakten wij een noodlottige fout. Gelokt door het vooruitzicht van een nóg makkelijker leven - met een surplus aan luxe, de goden gelijk - voelden we ons gedwongen te gaan knoeien met de harmonieuze staat van de natuur en waarmee we onszelf onbewust in slaven veranderden.*" [7] In voorafgaande hoofdstukken maken de schrijvers aan de hand van tal van antropologische en archeologische onderzoeken duidelijk dat er geen onvermijdelijk noodzakelijk verband bestaat tussen landbouw en dat al ruim vóór de agrarische revolutie hoogwaardige - ook stedelijke - beschavingen en tal van sociale, vaak soms al behoorlijk gecompliceerde verbanden - van egalitair tot hiërarchisch - naast elkaar en elkaar afwisselend gedurende vele tienduizenden jaren hebben kunnen bestaan.

Ach -wij zouden het in ons geval veel dichterbij kunnen zoeken - dichterbij in tijd én plaats: op in de vroege middeleeuwen de Veluwe. We keren daarbij in de tijd terug naar de 'Droge Tiende Eeuw' en de eeuwen direct daaraan vooraf gaand, met hun moeilijk in te nemen zandverstuivingen als tekenen van onbeschaamde roofbouw op de natuur. Roofbouw inderdaad, alhoewel het hier de natuur zelf is geweest die de mens op het slechte pad heeft gelokt. De Grote Droogte van de Tiende Eeuw noopte de Veluwe boeren tot grootscheeps steken van heideplaggen voor hun akkers, zodat die het spaarzame vocht beter konden vasthouden. De kale plekken die zodoende ontstonden waren een

gemakkelijke prooi voor de wind, die zo op meer tal van plekken vrij spel kreeg. Doordat in de voorafgaande eeuwen veel bos was verdwenen door onder meer het houtskoolbranden voor de Veluwe ijzerwinning. Eenmaal op het slechte pad ging het van kwaad tot erger : overbeweiding, van de heide door schapen, verdere ontbossing zwaar wagenverkeer als dat van de grote hessenkarren op mulle zandwegen. Toch lukte het in de eeuwen na die droge tiende stukje bij beetje het evenwicht te hervinden door bijvoorbeeld op zoek te gaan naar akkergronden met minder fijn zand waar de wind minder makkelijk vat op kreeg, bij voorkeur op de lagergelegen en minder droge flanken van de Veluwe-stuwwallen. Maar het bleef een heel precair evenwicht waar bij de minste verstoring het stuifzand zijn veroveringstocht kon hervatten. En die verstoring raakte volop op drift in de lange 16^e eeuw zoals wij hiervoor al zagen. Het zou tot diep in de 19^e eeuw duren voordat het stuifzand met succes bedwongen kon worden. De moraal van dit verhaal is dat we de wortel van het kwaad moeten zoeken niet in de opkomst van het kapitalisme in de lange 16^e eeuw, maar wellicht wel eerder, in de vroege middeleeuwen bijvoorbeeld toen er nog helemaal geen sprake van enige winstmaximalisatie maar wellicht wel van Karolingische feodo-vazallitische productieverhoudingen die toen overigens maar heel moeizaam in de steigers stonden. En zo kunnen we waarschijnlijk steeds opnieuw steeds verder terug gaan, totdat we uiteindelijk moeten toegeven dat een niet onbelangrijk deel van de wortel van het 'kwaad' toch in de homo sapiens zelf steekt. Niet dat deze soort nu zo'n uitgesproken rotzak is, maar omdat zij/hij steeds opnieuw geen maat weet te houden, steeds weer neigt tot overdaad, de mannetjesdieren van de soort nog het meest, alle opgebouwde beschaving ten spijt – tot op de dag van vandaag - aldus de visie van Graeber en Wengrow. Een dergelijk besef moet ons extra kritisch en waakzaam houden steeds opnieuw wanneer al te verleidelijke technologische wondersnuffjes en ongetwijfeld goed bedoelde maar vaak onvoldoende doordachte idealen in beeld komen. Het leven en zeker onze voedselvoorziening is immers altijd ook van 'au' gegaan en dat zal zo blijven. En de boer, hij ploegde en zwoegde voort....

NOTEN

[1]

Arjan Nienhuis, Margo Meeuwissen, Dennis Martens, Steven van Schuppen, ***De Hoofdige Boer investieer dan ooit - Onderzoeksrapport Fase 2*** Bruchem [financieel mede mogelijk gemaakt door het Stimuleringsfonds voor de Creatieve Industrie te Rotterdam] juni 2023

[2]

Volgens de Japanse Marx-exegeet Saito is Marx overigens later steeds kritischer komen te staan ten aanzien van de verheerlijking van de productieve krachten van de mens, getuige zijn kritische commentaar op eigen werk in latere ongepubliceerde notities, zie hierover: Kohei Saito. ***Marx in the Anthropocene: Towards the Idea of De growth Communism*** Cambridge [Cambridge University Press] 2023, en: ***Karl Marx's Ecosocialism: Capital, Nature, and the unfinished Critique of the Political Economy*** New York [New York University Press] 2017, en: Tim Christiaens, ***Was Marx een degrowth-communist? Filosoof Kohei Saito vindt van wel*** In: ***Jacobin Nederland*** 2 april 2023; zie link: <http://jacobin.nl/kohei-saitos-marx-in-the-anthropocene-degrowth-communisme/>

[3]

Over de opzet van het experiment 'FIELDLAB1000ha' IJsselvallei/ Veluwe het volgende in het eindrapport van het onderzoek ***De Hoofdige Boer, investieer dan ooit - Onderzoeksrapport Fase 2*** Bruchem -i.s.m. met het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie te Rotterdam- juni 2023:

"FIELDLAB1000ha" - als tussentijds en tussenplaatselijk kristallisatiepunt

Tussentijds - als eerste momentopname van betekenis op weg naar het jaar 2100

Tussenplaatselijk - als ruimtelijke verbindingsschakel tussen de schaalniveaus binnen ons proefgebied. Daarbij moeten de op te nemen projecten en locaties passen binnen het volgende rijtje, al feitelijk of potentieel aanwezig :

>Water en bodem: Van uiterwaarden t/m de flanken van de stuwwal. Het fieldlab bevindt zich binnen hetzelfde stroomgebied als ons proefgebied en daarmee in hetzelfde hydrologische schuifje. Wat betreft de bodem is het juist de verscheidenheid die het proeflab agrarisch interessant kan maken, ook voor vergelijkbare gebieden in binnen- en buitenland. Het aaneengesloten karakter van het gebied is daarbij van belang, niet alleen om ecologische redenen, maar ook agrarisch – denk aan bijvoorbeeld voor de toepassing van veeteelt volgens het zogeheten ‘omgekeerde Alpensysteem’ [zie blz. 16] eindrapport. Om duurzame agrarische bedrijven meer economische kansen te geven, kan het waterschap een rol van betekenis spelen door financiële ondersteuning aan te bieden voor door de boer te leveren waterbeheersdiensten.

>Food en non food: Voor een evenwichtige verhouding tussen de teelten en cultures Er moet in dit verband gemaakt worden dat niet te makkelijk genoeg te nemen met relatief ‘makkelijke’ teelt van bedrijfsgewassen, maar ook op zoek te gaan naar teelten van voedsel op het eerste gezicht voor voedselproductie minder makkelijke bodem- en wateromstandigheden.

>Van boer en burger t/m openbaar bestuur : over het eigendom van grond, bedrijf en productietechniek als breukpunt en bindmiddel en de rol van het openbaar bestuur daarin

Om een werkbaar samenwerkingsverband tussen diverse partijen/ bedrijven te kunnen bereiken is het zaak op het vlak van het eigendom het juiste midden te vinden. Ter bestrijding van de hoge grondprijzen zou het openbaar bestuur - van provincie tm “Brussel’- onder strikte condities in nog nader in te stellen landschappelijk waardevolle gebieden subsidie voor de verlaging van de grondprijzen geven om zo duurzame landbouw daar mogelijk te maken. Onder die strikte condities zouden ook moeten vallen:

=overgaan tot vormen van collectief eigendom van verschillende bedrijven, bijvoorbeeld in de vorm van coöperaties, waarbij ook de deelname ook openstaat voor zogeheten ‘burger- boerderijen’ [als Herenboeren en Land van Ons]

=een sluitende, op duurzaamheid gerichte regeling van de gebruiksrechten van [nieuwe] productietechnieken: vooral van belang als hoger/ verder in de productieketen het intellectueel eigendom daarvan bevindt.

[4]

Zie hierover het laatste boek van de Britse zoöloog en wetenschapsjournalist George Monbiot, **Regenesis: Feeding the World Without Devouring the Planet** Londen [Penguin] 2022 en Ewald Engelen, **De schijnidylle van het platteland** In: **De Groene Amsterdammer** van 2 november 2022; zie link:

https://www.groene.nl/artikel/de-schijnidylle-van-het-platteland?fbclid=IwAR3EIFZu7_QwR9pFrIrtAzuWhH4jlqcf9RTXmG8aqPDkVMW8w_kl3587qc#/krant/2023/03/29/#102

[5]

Marcel aan de Burgh, **Sjoukje Heimovaara: ‘We produceren te veel voor ons kleine land’** In: **NRC** van 15 april 2023

[6]

Zie voor recente prognoses o.m. : Laura Wisman, **De wereldbevolking slinkt mogelijk na 2040, volgens de Club van Rome** In: **NRC** van 30 maart 2023, zie link:

https://www.nrc.nl/nieuws/2023/03/28/de-wereldbevolking-gaat-slinken-na-2040-volgens-de-club-van-rome-a4160709?fbclid=IwAR3EIFZu7_QwR9pFrIrtAzuWhH4jlqcf9RTXmG8aqPDkVMW8w_kl3587qc#/krant/2023/03/29/#102

en: Darrell Bricker and Joh Ibbitson, **Empty planet - The shock of global population decline** Londen [Uitg. Robinson] 2019

[7]

David Graeber en David Wengrow, **The dawn of Everything A New History of Humanity** Londen [Penguin] 2021, blz. 231